

ЗА ПРИРОДАТА – ХИМНИЧНО (ИСТОРИЯТА НА „ШУМИ МАРИЦА“)

Николета Пътова

Институт за литература – Българска академия на науките

Резюме: Припомнянето на историята около създаването на „Шуми Марица“ и пътят на превръщането ѝ в популярна песен, провокира въпроса: Защо несъвършените стихове на възрожденския учител и книжовник Никола Живков стават основа за текста на първия български национален химн? Какво е характерното съдържание на националните химни и доколко природните красоти на родината присъстват в тях? „Шуми Марица“ не пресъздава природни хубости, но окървавената река вълнува по-силно от „шаващата тихо“ Марица „из тракийска равнина“, от „синия“, „бял“ или „тих“ Дунав, от „милите“ планини и „драгите“ равнини. Силата на станалата български национален химн песен е в нейната бойна история.

Ключови думи: „Шуми Марица“, първият български национален химн, Никола Живков, Иван Вазов

ABOUT NATURE – ITS CELEBRATION THROUGH ANTHEMS (THE HISTORY OF „SHUMI MARITSA“)

Nikoleta Patova

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: Recalling the historical context surrounding the creation of „Shumi Maritsa“ and its journey to becoming a widely celebrated song begs the question: Why did the imperfect verses of the Revivalist teacher and scribe Nikola Zhivkov become the basis for the lyrics of the first Bulgarian national anthem? What is the characteristic substance of national anthems and to what extent is the natural beauty of the homeland present in their content? „Shumi Maritsa“ does not recreate any natural wonders, but the bloodied river is more moving than the „shuffling quietly“ Maritsa „across the Thracian plain“, than the „blue“, „white“ or „quiet“ Danube, than the „gentle“ mountains and the „dear“ plains. The power of the song that has become the Bulgarian national anthem lies in its history of struggle.

Keywords: „Shumi Maritsa“, The Bulgarian National Anthem, Nikola Zhivkov, Ivan Vazov

Проследената тук накратко история на „Шуми Марица“ – песента, която става първият български национален химн, ще бъде коментирана през „аргументите“ за налагането ѝ като държавен музикален символ за няколкото десетилетия от 1886 г. до 1947 г. Природният щрих в текста на „Шуми Марица“ е незначителна като обем част от стихотворението, при това, тя не прославя прелестите на родината, а напротив, запечатва потресаваща картина на страдание и смърт. Окървавената река е най-запомнящият се образ от песента и той провокира въпроса: Доколко важен елемент в националната химнография е родната природа с нейните красоти и богатства? Сред най-добрите художествени примери от българската възрожденска поезия са поредица стихотворения, израз на възторг и преклонение пред красивата родна земя. Никое от тях обаче не става

български химн. До 1964 г., когато съчинената през 1885 г. песен „Горда Стара Планина“ по стихове на Цветан Радославов е преработена във варианта „Мила родино“. От 1991 г. „Мила родино“ продължава да е българският държавен химн, но със съкратен от идеологически смисли текст. В него остават единствено стиховете за прослава на райската хубост на българската страна, илюстрирана от гордо извисяващата се Стара планина, синия Дунав и огрените от слънце Тракия и Пирин.

Националноформиращият смисъл на природните описания

Модерната жанрова система на българската литература възниква в периода на Възраждането. Най-динамично и в най-широка тематична гама се развива жанрът на поезията. Поетическите творби ясно и категорично оценностяват родната природа. Нейното опоектизиране достига степента на сакрализация.

Вдъхновяващата възхвала на природата става конструктивен и емоционален елемент за изграждането на националната идентичност. Мотивът за родната земя като „райско място“ е особено продуктивен и употребим от възрожденските автори. А поетическата интерпретация на българската природа във възрожденската книжнина е силен провокатор повече на патриотически, отколкото на лирически емоции. През Просвещението и Романтизма природата започва да се възприема чрез нейната естетическа стойност, но сред българите тя е „важна, забелязвана и оценностявана именно и само като *българска*, предмет на възхита и национална гордост. Тя е осмислена като ценност в качеството си на „българска“¹ (подчертаното на П. А.). Макар и изговорена от възрожденските поети в плана на интимността на отношенията „човек – природа“, красотата на родните пейзажи извиква патриотичните вълнения на масово споделена емоция. В българската възрожденска поезия природата функционира като „топос на привързаност“². Това отношение заедно с идеологическо-политическите наслагвания от втората половина на българския XIX в. формира колективната емоция към природата. Чрез нея се създават конкретни представи за абстрактното понятие „родина“.

Географските литературни описания на българските места онагледяват и назовават националното пространство. Представите за родното, които от XVIII в. насетне се мислят в параметрите на националното, освен попълване на разказа за славно минало, за изконна държавност, за собствен език, за свое териториално пространство, за иманентни добродетели и сила, изразяват и възхита пред прелестите на природата. От поетическа страна тя е картинното олицетворение на родината. Описанията на природата обаче служат и на геополитическия прагматизъм – чрез тях се очертават границите на националната територия (или на претенциите за нея). Ето защо е напълно логично присъствието в този род поетически текстове на възторжени и на монументално патетични химнични природни описания. Неслучайно съдържанието на някои

¹ Антов, П. Екологични идеи и философия на природата в българската литература през 1970–80 години в глобалния контекст на модерността. – В: *Човек и природа в българското литературно въображение: осем разходки*. Съст. М. Серафимова – София: ИЦ Б. Пенев, 2023, с. 17.

² Серафимова, М. Въведение. – В: *Човек и природа в българското литературно въображение: осем разходки*. Съст. М. Серафимова – София: ИЦ Б. Пенев, 2023, с. 8.

национални химни се оформя около възпяване на „неповторимите“ красоти на родната страна („Хубава наша родино“ – химн на Хърватска, „Има една прекрасна страна“ – химн на Дания, „Земя на планини, земя на реки“ – химн на Австрия, „О, Уганда, земя на красотите“ – химн на Уганда, „Аруба, красива страна“ – химн на Аруба и др.).

В модерните времена през XIX и XX в. към хералдическите знаци с традиции от Средновековието – знамето и герба – се прибавя и химнът. С възникването на националните държави той става един от официалните държавни символи. Националният химн е тържествена патриотична песен, „официално възприета като музикален символ на дадена нация, държава“³, чийто текст съдържа едни от важните идентификатори на националната група. Химнът възпява достоинства на голямата общност. Сред тях са красотата на природата и изобилието на природни блага, които песента прославя наред със свободата и храбростта, Бог и владетеля. Предпочитаното музикално изпълнение на националния химн е маршова песен. Културноисторическите контексти от Античността, през Средновековието до Новото време изменят както съдържанието, така и музикалното звучене на химничните творби. Най-синтезирано, независимо от настъпващите промени в него, този литературно-музикален жанр се определя като „тържествена песен“⁴.

Как възниква песента „Шуми Марица“?

Припомнянето на историята около създаването на „Шуми Марица“ и пътят на превръщането ѝ в популярна песен, в песен, която вълнува и възпламенява духа и емоциите на българите, би отговорило на въпроса: Защо несъвършените стихове на възрожденския учител и книжовник Никола Живков стават основа за текста на първия български национален химн? Отговорът не е твърде скрит и изненадващ, но би било интересно да проследим историята, която стои зад него.

Съдържанието на песента според първоначалния вариант, написан от Н. Живков, е изпълнено с призивни стихове, които увличат войниците, водени от генерал Черняев на бой срещу турските войски. Началната картина на оцветената от кръвта на загиналите българи река Марица и олицетворяването на родината с разплакана „вдовица люто ранена“ са ярка метафора на изтърпените страдания, на които може да бъде сложен край само чрез бунт и в битка с турския враг. Надеждата е в руския генерал, към чиято войска се присъединяват българските доброволци. Историческият факт, настроението и емоцията, описани в песента, са свързани с началото на Сръбско-турската война от 1876 г.

Сред българските доброволци, които участват в боевете край река Тимок под предводителството на генерал Черняев, е Никола Живков. Освен военен офицер, Михаил Черняев е добър публицист и близък на славянофилския кръг около Иван Аксаков. През 1876 г. генерал Черняев, който въпреки успешната си военна кариера и

³ Определението за национален химн е взето от: *Български тълковен речник*. Четвърто издание. Допълнено и преработено от Д. Попов. Ред. Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. София: Наука и изкуство, 1994, с. 1039.

⁴ *Речник на литературните термини*. Четвърто преработено и допълнено издание. Ред. Ницолов, Л., Л. Георгиев, Хр. Джамбазки, С. Спасов. София: Наука и изкуство, 1980, с. 732.

получените през нея отличия, от няколко години е уволнен от руската армия. Той се включва в Сръбско-турската война като доброволец. Поверено му е командването на доброволческа бригада, в която участват много българи. Войната завършва с неуспех за сърбите.

Никола Живков (1847–1901) е възрожденски книжовник, учител, обществен и читалищен деец. Роден е в Търново. Учи при Н. Михайловски, П. Р. Славейков и при американските мисионери в Русе. Когато приключва с ученето си, самият той става учител. От 1874 г. е главен учител във Велес. Открива нови училища в района и подготвя първите театрални представления в този край. Принуден да напусне Велес, той се мести в Берковица, но заради участието си в Берковския революционен комитет е арестуван. Успява да избяга във Влашко. След края на Сръбско-турската война отново се връща в Румъния⁵. Тогава пише пиесата „Илю войвода“, чието Трето действие завършва с изпяването на „Шуми Марица“. Самата песен е създадена без никакви претенции и без очакване за нейната бъдеща съдба.

Споменът на Никола Живков за създаването на „Шуми Марица“ е писмен отговор на молбата на Иван Шишманов към автора за повече сведения около възникването на песента. Живков написва стихотворението след завръщането си от сръбско-турските боеве. Той споделя, че „Шуми Марица“ никога не би станала толкова популярна, ако не беше запяна на сцената в представлението на пиесата „Илю войвода“ и описва вълненията и възторга, при които се изиграва спектакълът:

[...] та като се върнахме из сръбско-турския бой на 1876 год., от командата на генерала Черняева, аз си възпявах тамошните подвиги на доброволците и другари в стиховци, и при другите, които не съм ни писал, намислих в г. Плещ „Шюми Марица“, която белки не щеше да види толкози свят, ако не бяхме играли моята пиеса в ръкопис „Илю Войвода“, дето е употребена и Шюми Марица, която и по съдържание, като се хареса на другарите, запяха я за винаги, и аз като видях, че се харесва на света, проводих и я печатах в българския вестник „Новинар“, издаваем в Букурещ. Там е напечатана тъкмо тъй, както в „Гуслата“ ми, стр. 23⁶.

Първата публикация на стихотворението е извън текста на пиесата „Илю войвода“, която до Освобождението остава в ръкопис. То е публикувано под заглавието „Черняева марш“ във в. „Секидневний новинар“. Вестникът е първият опит за издаване на български всекидневник. Излиза в Букурещ само в 50 броя в периода април – юни 1877 г. Следващите две обнародвания на „Шуми Марица“ отново са с името „Черняева марш“ и са в двете издания на стихосбирката на Н. Живков „Гусла с песни“ от 1878 г.⁷. До първото издание на пиесата „Илю войвода“ през 1880 г. маршът е публикуван в още три книги, в които издателите им не споменават името на Н. Живков. Текстът в тях е с променени или добавени стихове и се отличава от оригинала. В двете издания на пиесата

⁵ Биографичните данни за Н. Живков са от: Ботушаров, Хр. *Никола Живков*. София: Народна просвета, 1986; Унджиева, Цв. Живков, Никола Атанасов. – В: *Енциклопедия Българско възраждане. Литература. Периодичен печат. Литературен живот. Културни средища*. Т. 1, А – Й. Отг. ред. Р. Дамянова. София: АИ Проф. М. Дринов, 2014, с. 328, 329.

⁶ БИА – НБКМ, ф. 294, а. е. 2, л. 49–50.

⁷ Живков, Н. *Гусла с песни*. 1 изд., Свищов, издадено от Димитър А. Каваков, 1878; 2 изд., Търново, Издава книжарницата на Петра Стоянова, 1878.

– от 1880 г. и след това от 1895 г. – авторът отпечатва своя текст от 1876 г. без никакви редакции. Единствената разлика от публикацията в „Гусла с песни“ е размяната на местата на куплети 5 и 6. До приемането на песента за български национален химн тя се разпространява като фолклорна творба – пее се в различни варианти на текста, отпечатва се в песнопойки, които не отчитат авторството на популярните песни. Колкото по-известна става песента, толкова по-неизвестен остава нейният създател. В масовото съзнание „Шуми Марица“ рядко се свързва с името на Никола Живков.

Изданията на пиесата „Илю войвода“ от 1880 г. не съдържа авторски или издателски предговор или друг пояснителен текст към драмата. В следващото издание от 1895 г. освен портрет на войводата е поместен предговор от автора, озаглавен „Предисловие като история“. На почти четири страници Никола Живков споделя спомените си от играния в Пloeщ спектакъл. Авторът разказва, че пиесата е поставена по ръкописа първо в Пloeщ от „българските юнаци, които бяха на кървавия театър на войната в Сърбия“. За второто представление в Букурещ се преодолява упоритият отпор на „тамошните български чорбаджии“, които не желаят то да се показва в столицата, „под предлог, че щели да посрамят – като неопитни – българщината“. Живков пише, че „актьорите“ са „вече специалисти – калени само за подобно представление; защото идеха от бойното поле, с формите си, миришеха на барут; и имаше да представят своите действия – битките срещу турците, които са описваха в пиесата“⁸. Спорът с букурещките нотабили е решен и спектакълът се играе пред препълнен с публика театрален салон. В края на представлението идва вестникарско съобщение, което гласи, че „московците“ са минали Прут. Войводата го прочита от сцената и актьори и публика подемат мощно „ура!“. Възторгът се пренася от театъра на улицата. След няколко дена руските войски вече са в Букурещ и в Пloeщ и временните „актьори“ отново се връщат като доброволци към истинските битки: „И тъй слезли от театралната сцена в Букурещ, след месец се намерихме на великия театър на войната в България“ – продължава спомените си Живков. Предисловието завършва с призив към „добрите приятели мои и на книжнината“ да разпространяват тази книга, защото така ще помогнат на автора да се погрижи за семейството си и да издаде следващи свои съчинения, които е подготвил. Учудващо е, че в предговора Н. Живков не споменава нищо за песента, която вече десетина години се изпълнява като български национален химн.

„Шуми Марица“ и нейните литературни редакции

Още в първите публикувани без авторското знание и съгласие варианти на популярната песен „Черняева марш“ става „Александров марш“ в чест на Царя – Освободител. Стихът „Тимок да бродим“ се изменя на „Дунав да минем“ и вместо генерал Черняев герой на песента става цар Александър. „Шуми Марица“ се пее също със стиховете „Вардар ще минем“ и „Цариград е наш“.

Никола Живков, вместо да се радва на популярността на песента, основателно се чувства засегнат от незачитането на неговото авторство. На тази тема той пише в

⁸ *Илю Войвода*. Драма в V действия от Никола Живков. Издава Богдан Живков. Варна, Печатница на Христо Н. Войников, 1895, с. 3.

редактирания от него русенски вестник „Телеграф“ статия, в която изразява огорчението си, че в България книжовният труд не се зачита, че той не може да „принесе материална полза на съчинителя“. Не само това, но българският книжовник не може да получи и морално удовлетворение, „когато види, че работата му, трудът му хванат място“⁹, защото тогава идва ред на препечатване и намеса в станалия популярен текст, без за издаването му и за промените в него да бъде питан или, поне, уведомяван авторът. Когато Никола Живков се възмушава от свободното „присвояване“ и „развала“ на нечие книжовно дело, той най-вероятно има предвид публичния живот на „Шуми Марица“, който на практика е извън контрола на автора на песента. В периода, в който пише статията за в. „Телеграф“, Живков издава пиесата „Илю войвода“, където „Шуми Марица“ е отпечатана, така както той я е съчинил.

Появата на драмата е посрещната с крайно отрицателна оценка от пловдивския вестник „Народний глас“. Критическият отзив е неподписан, но негов автор е единият от редакторите на вестника – Иван Вазов. Според писателя драми като „Илю войвода“ служат само за да илюстрират липсата на „изкуство, граматика и драматизъм“ и с настоящата си поява представят облика на „драматическата литература у нас“. Вазов оценява „Илю войвода“ като изостанал с 10-15 години от времето си литературен факт. Писателят пояснява, че ако преди Освобождението на драмата „у нас“ се е гледало не като на художествено произведение, а като на „лесно и практично средство да се подеждат въз умът и чувствата на по-голяма част от народа ни, чрез излагане събития из миналото и настоящето му да се внуши силна омраза към вековните ни притеснителни и следователно воля и въодушевление за борба“, „днес обаче стана преврат и в положението, и в идеите на народът“¹⁰. Литературната ситуация през 80-те години на XIX в. е много далеч от „преврата“, който посочва Ив. Вазов. Това обаче не пречи да бъде експонирано силното желание за осъществена промяна, за надскачане на възрожденското литературно ниво, за литературни образци, които да служат за похвала на родната литература. Съчинението на Никола Живков и други като него са повод за срам, че „светът“ познава и съди за българското „духовно развитие“ чрез подобни произведения, възмушава се Вазов. Той има предвид посочените в „История славянских литератур“ от А. Н. Пипин и В. Д. Спасович български автори, сред които е и Н. Живков. Иван Вазов подчертава, че литературната работа трябва да е свързана със стремеж за създаване на художествени произведения, за съдържание с полезно за обществото послание. Аплодираното през предходното десетилетие разпалване на патриотизма вече не е достатъчно. А драмата „Илю войвода“ прави само това, заявява рецензията за нея. Вазов обобщава, че това е „безграмотно и безобразно написано съчинение“. Тази оценка не подминава и маршът в чест на генерал Черняев:

Г-н Живков поискал да блесне и с поетическият си дар, та я е прошарил с стихотворения [...] Тоже е вметил и маршът си „Шуми Марица“. Понеже тая песен по волята на боговете, е станала общ български марш, трябва да благодарим провидението, че е осияло духът на Г. Живкова, за да създаде първите два стиха, едничките и действително

⁹ *Телеграф*, Русе, бр. 92 от 16 юли 1880.

¹⁰ *Иван Вазов. Събрани съчинения*. Т. 19, Критика и публицистика 1977 – 1885. Под ред. на Цанева, М. и И. Тодоров. София: Български писател, 1979, с. 24–26.

добри в марша. Останалото не може, освен да прави да се червят любителите на разумното и трябва да се остави в забвение¹¹.

Минават три десетилетия от рецензията на Иван Вазов за драмата на Никола Живков и от споменатата в нея оценка за марша „Шуми Марица“. Песента отдавна е българският държавен химн, когато през 1912 г. Народния поет пише нов текст на „Шуми Марица“. Вазов запазва само първите два стиха от оригинала – тези с окървавената река и плачещата вдовица, които още в статията си във в. „Народний глас“ той оценява като „едничките действително добри в марша“. Преправя припева и променя текста на останалите стихове, запазвайки призивния им боен патос. Двете стихотворения – старата и новата „Шуми Марица“, са публикувани заедно в Славянски календар за 1913 г. Вазов включва стихотворението със своя текст в новата си стихосбирка „Под гръма на победите“ (1914). Две години след това го помества и в „Песни за Македония“. И в двете издания поетът добавя коментар за необходимостта от „текстуални поправки“ на „Шуми Марица“, за да стане българският химн „приличен“ и по съдържанието си. Песента в редакцията на Ив. Вазов възхвалява българската чест, достойнство, слава, свобода. Стихът на поета несъмнено е по-гладък и хармоничен, но смисълът продължава да е абстрактно призивен. Вазов споделя с почуда, че няколко години след преработката маршът продължава да се пее в неговия стар вариант.

Природните щрихи като емблема на родното

При всички редакции на Никола-Живковия текст първите две строфи на стихотворението остават непроменени. Песента винаги започва със стиха: „Шуми Марица окървавена,/ Плаче вдовица люто ранена“. Силата на „Шуми Марица“ не е в поетическите картини или в наличието на художествено майсторство. Още по-малко бихме могли да я търсим в пресъздаването на природните хубости на родината.

Символът на окървавената река и ранената майка България обаче са по-силно въздействащи върху патриотичните емоции на българите от христоматийно известните и сега, и през последните десетилетия на XIX в. лирични стихотворения, възпяващи красотите на България – „Татковина“ на П. Р. Славейков, „Хубава си, моя горо“ на Л. Каравелов, „Отечество любезно, как хубаво си ти!“, „Де е България?“, „Мила Българо, хубава си ти“ на Ив. Вазов. Природните описания в тях, възхвалата на красотите на родината са сред важните образни и емоционални елементи, които съставят обобщения образ на българското и изграждат устойчивите знаци на националната символика. Поетическата картина на окървавената река Марица вълнува по-силно от развълнувания „тих бял Дунав“, който „весело шуми“, от „бели Дунав“ и от „Дунава студени“ в стихотворенията на Иван Вазов „Тих бял Дунав“, „Де е България?“, „Мила Българо, хубава си ти“. Сполучливият стих на Н. Живков е по-запомнящ се символ на ужаса и страданията от битките, отколкото ведрото описание на родината като: „този кът,/ дето Дунав, Вардар, Струма/ и Марица си текат“ в популярната творба на Петко Славейков „Татковина“. Славейков пише и публикува в издаваното от него първо детско списание

¹¹ Иван Вазов..., с. 26.

„Пчелица“ (1871) стихотворение, озаглавено „Марица“. Там авторът поетично описва движението на реката от извора ѝ в Рила до вливането ѝ в Бяло море. Река Марица присъства в множество поетически текстове. Стихове са посветени и на други, преминаващи през България реки – особено на Дунав, Вардар и Струма. Но няма стихове, които да създават образ с ярка метафоричност, подобна на картината на окървавената река и близък по сила до този от „походния марш“ на българите от сръбско-турските военни действия от 1876 г.

Бойната история на походния марш

„Шуми Марица“ притежава своя бойна история, откъдето идва мощната сила на песента. „Шуми Марица“ се самосъздава като химн в героичното време и пространство на битките. Военната история на песента започва още с написването ѝ през 1876 г., пет я опълченците в боевете през 1877–1878 г.; през 1885 г. тя придружава българските войници при Сливница, Драгоман и Пирот; през 1912 г. се пее през Струма и Вардар до Бяло Море; през 1915 г. се запява и в Охрид. Така любимият походен марш обхожда цялата бойна география на България от ново време. След съединението на Княжество България и Източна Румелия (1885) „Шуми Марица“ става официален български химн през 1886 г.

Историята на „Шуми Марица“ се състои от поредица въодушевяващи примери за национална сплотеност, за възпламеняваща бойния дух енергия, която провокира песента. В щастливата съдба на „Шуми Марица“ като походен марш се намира нейното емоционално въздействие и нейната виталност. Устойчивостта на Никола-Живковия нескопосен текст няма художествени основания. Основанията са в бойната история на песента, която обяснява защо несвършените стихове на възрожденския учител и книжовник Никола Живков стават основа за текста на първия български национален химн.

Библиография

Антов, П. Екологични идеи и философия на природата в българската литература през 1970–80 години в глобалния контекст на модерността. – В: *Човек и природа в българското литературно въображение: осем разходки*. М. Серафимова (съст.) [Antov, P. Ekologichni idei I filosofiya na prirodata v bulgarskata literatura prez 1970–80 godini v globalniya kontekst na modernostta. – In: *Chovek I priroda v bulgarskoto literaturno vaobrazhenie: osem razhodki*. Sast. M. Serafimova]. – София: ИЦ Б. Пенев, 2023, с. 13–53.

БИА – НБКМ, ф. 294, а. е. 2, л. 49–50.

Ботушаров, Х. *Никола Живков* [Botusharov, Hr. Nikola Zhivkov]. – София: Народна просвета, 1986.

Български тълковен речник. Четвърто издание. Допълнено и преработено от Д. Попов. Ред. Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров [Bulgarski talkoven rechnik. Chetvarto izdanie. Dopolneno I preraboteno ot D. Popov. Red. Andreychin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stoykov, Tsv. Todorov]. – София: Наука и изкуство, 1994.

Иван Вазов. Събрани съчинения. Т. 19. Критика и публицистика 1877–1885. Цанева, М. и И. Тодоров (ред.). [*Ivan Vazov. Sabrani sachinenia. T. 19. Kritika i publicistika 1877–1885.* Tsaneva, M. i I. Todorov (red.)]. – София: Български писател, 1979.

Речник на литературните термини. Четвърто преработено и допълнено издание. Ред. Ницолов, Л., Л. Георгиев, Хр. Джамбазки, С. Спасов [*Rechnik na literaturnite termini. Chetvarto preraboteno i dopalнено izdanie. Red Nitsolov, L., L. Georgiev, Hr. Dzhambazki, S. Spasov*]. – София: Наука и изкуство, 1980.

Серафимова, М. Въведение. – В: *Човек и природа в българското литературно въображение: осем разходки.* Съст. М. Серафимова [*Serafimova, M. Vavedenie. – In: Chovek i priroda v bulgarskoto literaturno vaobrazhenie: osem razhodki. Sast. M. Serafimova*]. – София: ИЦ Б. Пенев, 2023, с. 7–10.

Унджиева, Цв. Живков, Никола Атанасов. – В: *Енциклопедия Българско възраждане. Литература. Периодичен печат. Литературен живот. Културни средища.* Т. 1, А – Й. Отг. ред. Р. Дамянова [*Undzhieva, Tsv. Zhivkov, Nikola Atanasov. – In: Entsiklopedia Bulgarsko vazrazhdane. Literatura. Periodichen pechat. Literaturen zhivot. Kulturni sredishta. T.1, A – Y. Otg. red. R. Damyanova*]. – София: АИ Проф. М. Дринов, 2014.

Assoc. prof. Ph.d. Nikoleta Patova
Institute of Literature,
Bulgarian Academy of Sciences
ORCID ID 0009-0000-5184-2513
nikoleta.patova@yahoo.com